

سنجش تبدیل و ارتقای روستاها به شهر در راستای توسعه منطقه‌ای (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان تبریز)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۰۳/۰۳ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۹/۰۵/۰۶

اکبر حمیدی (دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران)
فاطمه عباسیان (دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران)
شاهین علیزاده زنوزی* (کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده برنامه‌ریزی علوم محیطی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران)

چکیده

امروزه تبدیل روستا به شهر به عنوان یک چالش اساسی در مباحث شهرنشینی و توسعه مطرح بوده و بسیاری از کشورها، خصوصاً کشورهای در حال توسعه با آن مواجه هستند. در ایران نیز تبدیل روستا به شهر به عنوان یکی از موضوعات مهم در مباحث توسعه شهری و روستایی مطرح بوده است. چون توسعه این استراتژی تأثیر به‌سزایی در بهبود کیفیت زندگی در نواحی روستاها، توزیع متعادل جمعیت، امکانات و سرمایه، کاهش مهاجرت به شهرهای بزرگ و به طور کلی توسعه پایدار منطقه‌ای را به‌دنبال دارد. پژوهش حاضر با هدف الویت‌بندی ارتقاء روستا شهرهای بالای ۴۰۰۰ نفر جمعیت (به عنوان نمونه‌های مورد بررسی) در قالب ۲۴ شاخص در جهت توسعه پایدار منطقه‌ای در شهرستان تبریز انجام شده است. روش تحقیق به لحاظ هدف، کاربردی و به لحاظ ماهیت از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد. روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها اسنادی و پیمایشی است. در پردازش و تحلیل داده‌ها از روش موریس و شاخص مرکزیت برای رتبه‌بندی روستاها استفاده شده و از تکنیک کپ لند برای تلفیق رتبه‌های حاصل از این مدل‌ها و اولویت‌بندی نهایی روستاهای مستعد ارتقاء به شهر بهره گرفته شد. نتایج، حاکی از این است که روستای مایان سفلی در اولویت اول و الوار سفلی در اولویت آخر جهت ارتقاء به شهر قرار دارند؛ چرا که بررسی وضعیت طبیعی و اقتصادی و کالبدی این روستاها گویای وضعیت مناسب و نامناسب این روستاها می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اولویت‌بندی، تبدیل روستا به شهر، تکنیک کپ لند، شهرستان تبریز.

* نویسنده رابط: alizade.shahin1@gmail.com

مقدمه

با ظهور انقلاب صنعتی و با گسترش شتابان شهرها، مخصوصاً متروپول‌ها، جوامع انسانی ساکن در آن‌ها، با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو شده‌اند (سرایي و اسکندري، ۱۳۸۶: ۱۶۶). امروزه مشکلات فزاینده شهرهای بزرگ و روند رو به افزایش شهرنشینی در جهان، به ویژه در کشورهای رو به توسعه، از عوامل بازدارنده استراتژی‌های توسعه به شمار می‌رود. در چنین کشورهایی، رشد جمعیت شهرنشین، و گسترش لگام گسیخته شهرها، پیامدها و مشکلات چاره‌ناپذیر اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی پدید آورده است (ابراهیم زاده و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۳۲). در نتیجه این مشکلات، تحلیل‌گرایان مسایل شهری و منطقه‌ای، توجه خود را به ایجاد و توسعه شهرهای کوچک (ارتقاء روستا به شهر) به عنوان یک استراتژی لازم برای مقابله با عدم تعادل ناشی از توسعه شهرهای بزرگ، معطوف کرده‌اند (مهدی بیگی و مهدوی حاجیلویی، ۱۳۹۰: ۱). در کشور ما توسعه شهرهای کوچک از طریق اجرای سیاست ارتقای روستاهای بزرگ و مستعد به شهر شدن، یکی از مهم‌ترین اقدامات در این زمینه بوده که یکی از موضوعات مهم در مباحث توسعه شهری و روستایی مطرح بوده است (رکن‌الدین افتخاری و ایزدی خرامه، ۱۳۸۱). این سیاست معطوف به رویکرد شبکه منطقه‌ای به جای مدل‌های مبتنی بر نظام‌های بالا به پایین هم چون قطب رشد شهری است و بر هماهنگ‌سازی و ادغام توسعه روستایی با توسعه منطقه‌ای در مقیاس توسعه شهرهای کوچک ناحیه‌ای و محلی استوار است (علیپور و شهابیان، ۱۳۹۸). در این چارچوب، روابط بین مراکز سکونتگاهی بیشتر افقی، مکمل و دوسویه خواهد بود (سعیدی، ۱۳۹۲: ۱۲). چنین رویکردی امروزه در قالب راهبرد کارکردهای شهری در توسعه روستایی مطرح است که ایجاد شهرهای کوچک را در پیوند کارکردی با حوزه‌های روستایی محور قرار می‌دهد (صرافى، ۱۳۷۹: ۱۳۰).

تبدیل روستاهای کوچک به شهر، در همه دوره‌ها، در نظام شهری ایران وجود داشته است، اما معیارها و ملاک‌های آن چندین بار تغییر کرده است (نیک پور و رزقی رمی، ۱۳۹۸). در این زمینه بررسی‌ها نشان می‌دهد که از معیار جمعیتی صرف به معیارهای ترکیبی (جمعیتی - اداری یعنی مرکز شهرستان و مرکز بخش) تغییر یافته است. به گونه‌ای که ملاک تبدیل روستا به شهر تا سال ۱۳۳۵ مجموعه‌ای از ملاک‌های کمی، کیفی، تاریخی و سیاسی - اداری بود. از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ برای تبدیل روستا به شهر معیار جمعیت بالای پنج‌هزار نفر به تصویب مجلس رسید و سازمان تقسیمات کشوری موظف شد شرایط تبدیل روستاهای دارای جمعیت بیش از پنج‌هزار نفر جمعیت را به شهر فراهم کند. از سال ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۲ ملاک تبدیل نقاط روستایی به شهر ۵۰۰۰ نفر+ و کلیه‌ی مراکز شهرستان‌ها بود. از سال ۱۳۶۲ تا ۱۳۷۱ معیار جمعیت از پنج‌هزار نفر به ۱۰ هزار نفر تغییر کرده و همچنین وزارت کشور موظف شد در

صورت وجود دلایل امنیتی، اداری و استراتژیکی، بدون معیار جمعیتی برخی نقاط را شخصیت شهری قائل شود. از سال ۱۳۷۱ تا ۱۳۸۹ علاوه بر معیار ۱۰ هزار نفر جمعیت، روستاهای مرکز بخش نیز با جمعیت بین چهار تا ۶ هزار نفر نیز می‌توانستند درخواست تبدیل به شهر را بدهند. اما در آخرین تغییرات قوانین تقسیمات کشوری، از سال ۱۳۸۹ معیار ۱۰ هزار نفر به‌نوعی حذف شده و ملاک‌هایی همچون روستاهای واجد شرایط و مرکز بخش برای تبدیل نقاط روستایی به شهر مدنظر دولت قرار گرفت (ج ۱). این تغییرات باعث پهن‌تر شدن قاعدهٔ هرم سلسله مراتب شهری و ایجاد شکاف بیش‌تر طبقات در کشور شده است (زنگنه شهرکی، ۱۳۹۲: ۵۳۸-۵۳۷). در این میان، نکته قابل تأمل این است که به‌رغم وجود معیارهای جمعیتی برای تبدیل روستا به شهر، در ایران وجود ۴۸۴ شهر با جمعیت کمتر از پنج‌هزار نفر نشان می‌دهد راهبرد تبدیل نقاط روستایی به شهر، به خصوص در اطراف کلان شهرها چندان از معیار جمعیتی تبعیت نکرده و تبدیل بسیاری از روستاها به شهر بدون بررسی و مطالعه و ظرفیت‌سنجی مورد نیاز یا به‌صورت سلیقه‌ای و بر اساس الزامات اداری- مدیریتی صورت گرفته است. صرفاً به محلی برای زمین‌خواری، تبدیل زمین‌های کشاورزی به ویلاها تبدیل شده است که این امر افزایش نرخ بیکاری و مشکلات فرهنگی و... نتیجه دیگری نخواهد داشت.

جدول ۱. معیارهای شناخت شهر و روستا در ایران

سال	معیارها و ضوابط تبدیل روستا به شهر	تعداد شهرها	درصد جمعیت شهری
قبل از سال ۱۳۳۵	شاخص تاریخی - مراکز استان‌ها	-	-
۱۳۳۵	نقاط بیش از ۵ هزار نفر جمعیت	۱۹۹	۳۱/۴
۱۳۴۵	نقاط بیش از ۵ هزار نفر جمعیت - تمام مراکز شهرستان‌ها	۲۷۱	۳۷/۹
۱۳۵۵	نقاط بیش از ۵ هزار نفر جمعیت - تمام مراکز شهرستان‌ها	۳۷۳	۴۷/۳
۱۳۶۵	دارا بودن شهرداری - نقاط بیش از ۱۰ هزار نفر	۴۹۶	۵۴/۴
۱۳۷۵	روستاهای مراکز بخش - نقاط بیش از ۱۰ هزار نفر	۶۱۲	۶۱/۳۱
۱۳۸۵	روستاهای مراکز بخش - نقاط بیش از ۱۰ هزار نفر	۱۰۱۲	۶۸/۴
۱۳۹۰	روستاهای مراکز بخش - نقاط بیش از ۱۰ هزار نفر	۱۱۳۹	۷۱/۶
۱۳۹۵	روستاهای مراکز بخش - نقاط بیش از ۱۰ هزار نفر	۱۲۴۵	۷۴

منبع: (کامیار، ۱۳۸۲؛ مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)

حال با عنایت به کارکرد بالقوه و بالفعل شهرهای کوچک در توسعه پایدار منطقه‌ای، نظیر کاهش مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگتر و تثبیت جمعیت در نواحی روستایی، ایجاد فرصت‌های شغلی و افزایش و بهبود کارکردهای خدماتی شهرها و اینکه در طی سال‌های اخیر، تحت تأثیر سیاست‌های دولتی تعداد زیادی از کانون‌های روستایی با پذیرش نقش اداری-سیاسی به شهر تبدیل شده‌اند و با توجه به این موضوع که نمی‌توان به همه روستاهای موجود امکانات شهر داد و به شهر ارتقاء داد و این که در شهرستان تبریز به عنوان نمونه مورد بررسی روستاهای بزرگی مانند لیقوان و میان سفلی و ... وجود دارد که می‌توانند نقش روستا شهری را در این شهرستان ایفا نموده و گامی جهت توسعه پایدار منطقه‌ای در شهرستان تبریز بردارد. از این رو در پژوهش حاضر، با هدف الویت‌بندی ارتقاء روستا شهرها در جهت توسعه پایدار منطقه‌ای در شهرستان تبریز تلاش شده با استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند معیاره ضمن بررسی و ارزیابی وضعیت موجود روستاهای بزرگ شهرستان تبریز از نظر شاخص‌های مختلف روستاشهری و تشخیص روستاها از لحاظ وجود زمینه‌ها و ساختارهای لازم برای پذیرش بهینه عملکردهای جدید و ارتقاء به شهر به اولویت‌بندی این روستاها برای تبدیل به شهر پرداخته شده است. لذا لزوم الویت‌بندی روستاهای بزرگ برای ارتقا به شهر در جهت توسعه پایدار منطقه‌ای ضرورت می‌نماید. با توجه به موارد مذکور، این تحقیق درصدد است به سؤالات زیر پاسخ دهد.

۱. کدام یک از روستاهای شهرستان تبریز به لحاظ ارتقای روستاشهری در اولویت قرار دارند؟
۲. مؤثرترین شاخص‌های تأثیرگذار بر ارتقای روستا شهرها در شهرستان تبریز کدامند؟

سابقه و چارچوب نظری پژوهش

از دهه ۱۹۸۰ به بعد گرایش برنامه‌ریزان به تمرکز زدایی فضایی، کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای و کاهش دوگانگی‌های اقتصادی و خدماتی شهری و روستایی سبب شکل‌گیری و توسعه راهبردهای جدیدی در مباحث سکونتگاه‌های انسان می‌گردد (علی آبادی، ۱۳۸۸: ۴۵). یکی از مهم‌ترین راهبردها، تبدیل روستا به شهر و تقویت آن‌ها می‌باشد؛ در اغلب کشورهای در حال توسعه اتخاذ سیاست تبدیل روستا به شهر بر مبنای این فرض است که شهرهای کوچک در فرایند توسعه ملی، منطقه‌ای و محلی نقش دارند (کریمی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۳). روابط و تعاملات گسترده و متنوع روستایی - شهری به شکل جریان جمعیت، کالا، سرمایه، اطلاعات، نوآوری و عقاید اثرات مهمی بر سکونتگاه‌های انسانی می‌گذارد (افراخته و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰۱). در ایران، اقبال مردم برای شهری شدن روستای محل زندگی خود تا حد بسیاری مرتبط با بهره‌مندی از امکاناتی است که بسیاری از نواحی روستایی کشور از آن بی‌بهره‌اند (سجادی و

همکاران، ۱۳۹۱: ۲۸۰). افزایش شتابان شهر نشینی، توزیع نامتعادل جمعیت، بروز مشکلات متعدد در شهرها، افزایش بیکاری، عقب ماندگی روستاها، مهاجرت جمعیت به ویژه جمعیت فعال به سوی چند کلانشهر محدود و... در سطح کشور همانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه دیگر سبب شده تا برنامه‌ها و طرح‌های مختلفی به منظور کاستن از آثار منفی مشکلات یاد شده در سطح کشور ارائه گردد. از جمله این اقدامات تبدیل تعدادی از سکونتگاه‌های روستایی به شهر بوده است. تبدیل روستاهای بزرگ و پرجمعیت به شهرهای کوچک با اجرای راهکارها و برنامه‌های توسعه به منظور دستیابی به توسعه پایدار منطقه‌ای به شکل‌گیری فرایند تبدیل در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی، کالبدی در این سکونتگاه‌ها کمک می‌نماید که می‌توان آثار اجرای ارتقاء روستاهای بزرگ به شهر را به شرح زیر عنوان نمود:

بعد اجتماعی: (۱) کند شدن مهاجرت به شهرهای بزرگ؛ (۲) کاهش نرخ رشد طبیعی جمعیت؛ (۳) توزیع متعادل‌تر جمعیت؛ (۴) افزایش تعداد شهرهای کوچک؛ (۵) کاهش نابرابری‌های قومی - منطقه‌ای؛ (۶) جذب جمعیت مهاجر در شهرهای کوچک.

بعد اقتصادی: (۱) توزیع متعادل امکانات و فعالیت‌های اقتصادی؛ (۲) صنعتی شدن روستا؛ (۳) افزایش کارکردهای خدمات شهری؛ (۴) شکل‌گیری بازارهای مبادلات تولید کشاورزی؛ (۵) ایجاد زمینه‌های اشتغال نیروی انسانی؛ (۵) افزایش تقاضا برای تولیدات کشاورزی؛ (۶) شکل‌گیری فعالیت‌های فرآوری و ایجاد ارزش افزوده در تولیدات بخش کشاورزی.

بعد کالبدی - فضای: (۱) شکل‌گیری ظواهر شهری در نواحی روستایی؛ (۲) تحولات کالبدی و فیزیکی؛ (۳) بهبود استانداردهای زندگی و رفاه؛ (۴) تلاش در برقراری و حفظ تعادل‌های محیطی (فنی، ۱۳۸۲). در واقع، مهم‌ترین مزایای تبدیل روستا به شهر عبارتند از: افزایش علاقه ساکنان به ماندن در محل سکونت فعلی و در نتیجه تثبیت جمعیت این گونه روستاها، کاهش مهاجرت این گونه روستاها، بهبود شرایط جذب نیروی جوان در بخش کشاورزی این مناطق، بهبود شرایط جذب فارغ‌التحصیلان در بخش کشاورزی این مناطق و ایجاد شرایط تبدیل فعالیت‌های سنتی به نوین در بخش کشاورزی این مناطق. هم چنین معایب تبدیل روستا به شهر عبارت‌اند از: افزایش سهم جمعیت شهری: پرورش دام و طیور در این گونه روستاها و تغییر کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی و سایر مراکز ارتباطی و خدماتی (سیف‌اللهی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۸).

از منظر پیوندهای روستا - شهری، تقویت شهرهای کوچک، دسترسی به بازار و خدمات را تسهیل می‌نماید؛ به این ترتیب با افزایش درآمد، تقاضا برای کالاها و خدمات افزایش می‌یابد؛ در نتیجه، میزان سرمایه در سطح ناحیه و شهرهای کوچک بیش‌تر می‌شود. از جنبه نظریه‌ای، این فرایند اثر مثبتی در اشتغال و کار و در نتیجه کاهش فقر دارد (OWUSU, 2005: 15).

براساس مطالعات موجود، تبدیل روستا به شهر بدون بررسی و مطالعه و ظرفیت سنجی مورد نیاز، یابه صورت سلیقه‌ای و بر اساس الزامات اداری - مدیریتی و یا درخواست ساکنان محل صورت گرفته است. چنین رویکردی، بر اساس این باور نادرست که تبدیل کردن روستا به شهر باعث رشد و توسعه روستا و سکونتگاه‌های پیرامونی می‌گردد، باعث شده است که امروزه بسیاری از روستاهای کشور از طریق مقامات ملی و منطقه‌ای پیگیری‌های زیادی برای تبدیل شدن به شهر بکنند.

پژوهش‌های متنوعی در این زمینه به انجام رسیده است که مستقل از نوع نظام اقتصادی - سیاسی به نتایج کم و بیش یکسانی رسیده‌اند. مطالعات و نتایج تحقیقاتشان گواهی بر تأثیرات و جایگاه روستاشهرها را در توسعه منطقه‌ای است.

کریمی و همکاران (۱۳۹۱) تأثیرات سیاست تبدیل روستای دیلمان (واقع در شهرستان سیاهکل در استان گیلان) به شهر را در توسعه مناطق کوهستانی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، فرهنگی و محیطی به روش میدانی و بهره‌گیری از ابزار پرسشنامه سنجیده‌اند. نتایج به‌دست آمده گویای این واقعیت است که تبدیل دیلمان به شهر در رونق اقتصادی، بهبود شاخص‌های اجتماعی - فرهنگی و ارتقای وضعیت کالبدی-محیطی تأثیر چندانی نداشته است. زنگنه و همکاران (۱۳۹۲) در تحقیقی به بررسی و تحلیل اثرات تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه‌ای و نظام شبکه شهری در استان خراسان رضوی در طی دوره ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰ با بهره‌گیری از شاخص نخست شهر، شاخص تمرکز هرفیندال، ضریب‌آنتروپی، رتبه-اندازه و کشش‌پذیری و... پرداخته‌اند. و به این نتیجه رسیده‌اند روستاهای تبدیل شده به شهر توانسته‌اند در جذب و نگهداشت جمعیت موفق عمل نموده و در کل تأثیر مثبتی در بسامان سازی فضایی جمعیت و تعدیل نظام سکونتگاهی منطقه داشته باشند.

زبیری و رمضان‌زاده (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از پرسشنامه و شاخص مرکزیت، گاتمن و توان جمعیتی به بررسی نقش شهر کوچک (روستا شهر) اشترینان در تعدیل روابط روستاهای اطراف با شهر بروجرد و بررسی اینکه آیا روستاهای دیگری شرایط تبدیل به شهر را دارند پرداخته‌اند. و نتایج تحقیق آنان بیانگر این امر است که شهر کوچک اشترینان در تعدیل روابط میان روستاها با شهر بروجرد در سطح شهرستان تا حدودی مؤثر بوده است و روستای جهان آباد می‌تواند با پذیرش نقش روستاشهر در تعادل بخشی به شهرستان بروجرد مؤثر واقع گردد.

محمدی یگانه و حسین زاده (۱۳۹۲) در مقاله‌ای به بررسی و تبیین جایگاه روستاشهرها در نظام سلسله مراتبی در شهر زرینه‌رود در روستاهای پیرامونی به لحاظ اقتصادی، اجتماعی پرداخته‌اند. که جهت جمع‌آوری اطلاعات از ابزار پرسشنامه بهره گرفته‌اند و به منظور

تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون T تک‌نمونه‌ای استفاده کرده‌اند. و نتایج تحقیقاتشان حاکی از این است که بیشترین اثرات روستا شهر در نمونه بررسی در بعد اجتماعی- فرهنگی بوده و روستا شهر زرينه‌رود تعادل بخشی منطقه‌ای را در محدوده مورد مطالعه به همراه نداشته است. سعیدی و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان "الحاق شهری سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر زنجان (مطالعه موردی: روستاهای سایان و گاوازنگ)" بر اساس مطالعات اسنادی، کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی، پدیده‌های خزش و خوردگی شهری را بررسی کرده‌اند. نتایج تحقیقات آنان گویای این است که روند الحاق سکونتگاه‌های روستایی پیرامون زنجان، نه تنها موجب حل مسایل و مشکلات پیشین این روستاها نشده است، بلکه پیامدهای متعددی نظیر افزایش جمعیت به واسطه ورود مهاجران روستایی و شهری و به دنبال آن پیدایش حاشیه نشینی، تغییر کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی و خدماتی، آلودگی و مسائل زیست محیطی سکونتگاه‌های ملحق شده به شهر و... را فراروی روستاهای سایان و گاوازنگ و همچنین شهر زنجان قرار داده است.

رحیمیان و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود به بررسی مسأله تبدیل روستا به شهر و تأثیر آن بر کیفیت زندگی ساکنان آن در شهر بیران شهر لرستان پرداخته‌اند و تجزیه و تحلیل‌های به دست آمده از نرم‌افزار SPSS، نشان داده است که الویت‌بندی اثرات بخش چگونگی به بیران شهر بترتیب بیشترین تأثیر را در بخش‌های ارتقا خدمات شهری، بهبود وضعیت مسکن و شهرسازی، توسعه آموزشی، جلب مشارکت اجتماعی، توسعه بهداشتی و درمانی، بهبود امکانات ارتباطی، تأمین امنیت منطقه، توسعه اشتغال و بهبود فضای کسب و کار، دسترسی به اماکن ورزشی و تفریحی داشته است.

ریاحی و همکاران (۱۳۹۸) در تحقیقی با استفاده از پارادایم تفسیرگرایی به بررسی الحاق سکونتگاه‌های روستایی پیراشهری به شهر مبتنی بر چارچوب تقسیمات کشوری در کلانشهر ارومیه به روش میدانی و با استفاده از مصاحبه عمیق و نیمه ساختارمند با متخصصان و کارشناسان شهرداری، استانداری، فرمانداری، دهیاری و... پرداخته‌اند. نتایج تحقیقات آنان گویای این است که تقسیمات سرزمینی متمرکز در قالب عواملی همچون ضعف تقسیمات کشوری، همجواری جغرافیایی، مدیریت ناکارآمد و نظام اقتصادی متمرکز بستر را برای مهاجرت به روستاهای حاشیه کلانشهر فراهم نموده و موجب الحاق روستاها به شهر ارومیه شده است. در نهایت، تضعیف بنیان‌های فعالیت و اقتصاد روستایی، تفرق مدیریت روستایی، شکل‌گیری فضاهای زیست غیررسمی و تغییرات سرمایه اجتماعی عمده‌ترین پیامدهای الحاق روستاها به شهر ارومیه است.

همچنین نتایج تحقیقات (داگلاس، ۱، ۱۹۷۷؛ فریدمن، ۲، ۱۹۸۱ و لانگ، ۳ و همکاران، ۲۰۱۱) گواهی بر تأثیرات و جایگاه روستاشهرها را در توسعه منطقه‌ای است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف از نوع کاربردی و به لحاظ ماهیت و گردآوری اطلاعات و داده‌ها از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد که در راستای تبیین وضعیت موجود روستاها، و برای الویت‌بندی ارتقاء روستاشهرها در جهت توسعه پایدار منطقه‌ای انجام می‌گیرد. روش گردآوری داده اسنادی و پیمایشی بوده است؛ روش کتابخانه‌ای و اسنادی اعم از کتب، مقاله‌ها و مجله‌ها، پایان‌نامه‌ها، آمارنامه‌های رسمی کشور، و اطلاعات سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن و آمارنامه‌های استانی جهت گردآوری اطلاعات پیرامون موضوع مورد مطالعه و بررسی پیشینه تحقیق و مبانی نظری و استخراج شاخص‌های روستاشهرها استفاده گردید. با توجه به ماهیت پژوهش حاضر، مشاهده میدانی یکی از مهم‌ترین مراحل کار محسوب می‌شود. در این رابطه داده‌های حاصله از طریق روش اسنادی، در روی زمین کنترل و در نتیجه اطلاعات کامل‌تری از طریق انجام مشاهده مستقیم، اندازه‌گیری‌ها، مصاحبه با افراد، تهیه عکس و... حاصل شد. با توجه به ماهیت مسأله واحد تحلیل در این پژوهش روستا و سطح تحلیل شهرستان می‌باشد. و جامعه آماری مورد بررسی در این پژوهش شامل روستاهای با جمعیت بالا در شهرستان تبریز و هم چنین متخصصان و کارشناسان و خبره‌ها در زمینه تحقیق مورد نظر می‌باشد. نمونه آماری مورد استفاده در این پژوهش براساس روش دلفی از بین کارشناسان حدود ۲۰ نفر خبره به صورت تصادفی در دسترس انتخاب گردید. برای تحلیل داده‌ها و نمایش نتایج آن، در پژوهش حاضر از تکنیک‌ها و نرم‌افزارهای Excel و ARC GIS استفاده شد. برای تحلیل داده‌ها، تهیه نمودار و جدول از نرم‌افزار Excel؛

برای تهیه نقشه‌ها از نرم‌افزار ARC GIS؛ برای امتیاز دهی به معیارها و پارامترهای تأثیرگذار از سه تکنیک و مدل موریس، شاخص مرکزیت و کپ لند، استفاده شده است. در ادامه هر یک از این مدل‌ها تشریح می‌گردد.

مدل موریس

به کارگیری این مدل دارای هفت مرحله است که به طور خلاصه، عبارتند از: تنظیم جدول شاخص‌ها (در ستون اول، سکونتگاه‌ها و در ستون‌های بعد شاخص‌ها). استاندارد سازی اعداد موجود در جدول شاخص‌ها به کمک معادله ضریب ناموزون موریس. معادله ۱- ضریب ناموزون موریس:

$$\frac{x_{ij} - x_j \min}{x_j \max - x_j \min} * y_{ij} = 1$$

Y_{ij} = ضریب ناموزون موریس (شاخص ناموزون برای متغیر I ام در واحد J ام)

X_{ij} = نشان دهنده عدد مربوط به متغیر؛

$X_j \max$ = حداکثر مقادیر متغیرها در هر ستون؛

$X_j \min$ = حداقل مقادیر متغیرها در هر ستون؛

رتبه‌بندی اعداد به دست آمده از ضریب ناموزون موریس به گونه‌ای که به بزرگ‌ترین عدد رتبه یک تعلق می‌گیرد و این رتبه نشانه امکانات بیشتر آن سکونتگاه است. محاسبه ضریب نهایی توسعه از طریق معادله ۲:

$$DI = \frac{\sum y_{ij}}{N}$$

$\sum y_{ij}$ = مجموع ضرایب ناموزون توسعه

N = تعداد شاخص‌ها

رتبه‌بندی نهایی شهرها با توجه به اعداد به دست آمده از ضریب نهایی توسعه و سطح‌بندی شهرهای مورد بررسی، هر چه عدد DI بزرگتر باشد، نشان دهنده توسعه یافته‌تر بودن سکونتگاه است (آسایش و استعلاجی، ۱۳۸۲: ۱۴۸).

مدل شاخص مرکزیت

این مدل شاخص بسیار مناسبی در جهت شناخت مرکزیت آبادی‌ها در ارائه خدمات می‌باشد. مراحل مختلف اجرای این مدل به شرح زیر می‌باشد:

اولین گام در جهت محاسبه این مدل تهیه ماتریس خدماتی است.

گام دوم: محاسبه هر یک از سرویس‌های مورد نظر می‌باشد. که ضریب مکانی هر عملکرد عبارت است از ۱۰۰ تقسیم بر کل تعداد آن عملکرد در منطقه به دست می‌آید.

گام سوم: محاسبه شاخص مرکزیت برای تک تک روستاها است که بر اساس رابطه زیر به دست می‌آید:

شاخص مرکزیت روستای A = (تعداد سرویس و عملکرد نوع ۱ در همان روستا * ضریب

مرکزیت همان سرویس) + (تعداد سرویس نوع ۲ در همان روستا * ضریب همان سرویس) + ... در نهایت اعداد و ارقام حاصل از کلیه سرویس‌ها و ضرایب آن برای هر روستا را جمع می‌کنیم که زمینه برای انجام مراحل بعدی آماده گردد.

گام چهارم: رتبه‌بندی روستاها بر اساس شاخص مرکزیت.

مدل کپ لند

تکنیک کپ لند، تعداد بردها و تعداد باخت‌ها را برای هر معیار مشخص می‌کند. بدین صورت که چنانچه در مقایسه زوجی، یک معیار بر معیار دیگر با اکثریت آراء ارجح شناخته شد آن را با M (برده) نشان می‌دهند و اگر در این مقایسه، رای اکثریت وجود نداشت و یا آراء با هم مساوی بود، با X (باخت) کدگذاری می‌شوند. در این روش M به منزله ارجحیت سطر بر ستون و X به منزله ارجحیت ستون بر سطر است. در ادامه با جمع کردن هر سطر، تعداد بردها (ΣC) و نیز هر ستون تعداد باخت‌ها (ΣR) برای هر معیار مشخص می‌گردد. در نهایت امتیازی که کپ‌لند به هر گزینه می‌دهد با کم کردن تعداد باخت‌ها (ΣR) از تعداد بردها (ΣC) محاسبه می‌شود.

شاخص‌های تحقیق

شاخص‌های بررسی میزان توسعه یافتگی روستاهای هدف به شرح زیر می‌باشد:

جمعیت (تعداد جمعیت)

ارتباطات و حمل‌ونقل (جایگاه سوخت، دفتر پست، ICT روستایی).

اداری - سیاسی (شرکت تعاونی، پاسگاه انتظامی، شورای حل اختلاف).

آموزشی (دبیرستان، هنرستان).

بهداشتی - درمانی (جمع‌آوری زباله، بهورز، دامپزشک، داروخانه، مرکز تسهیلات زایمان، پزشک).

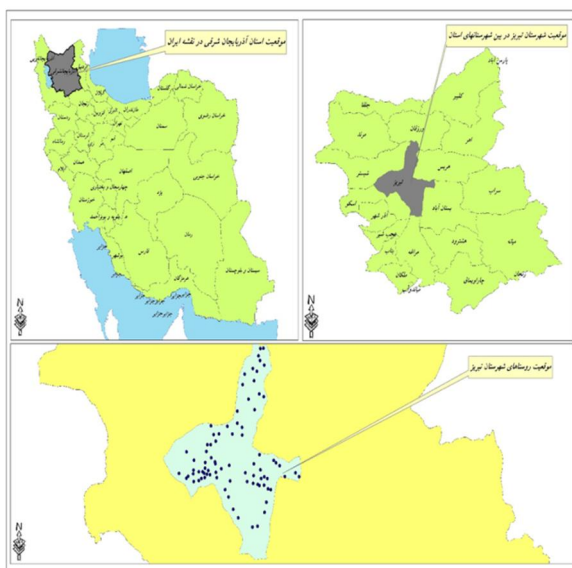
بازرگانی (تعمیرگاه ماشین الات کشاورزی، تعمیرگاه ماشین آلات غیر کشاورزی، بانک، فروشگاه تعاونی).

خدمات فرهنگی - ورزشی (سالن ورزش، کتابخانه عمومی).

معرفی محدوده مورد مطالعه

استان آذربایجان شرقی که منطقه مورد مطالعه جزئی از آن است طبق تقسیمات کشوری به وسعت ۴۵۶۵۰ کیلومتر مربع در عرض شمالی در ۴۵° ۳۶' تا ۳۹° ۲۵' و طول شرقی ۴۵° ۰۵' تا ۴۸° ۲۱' واقع گردیده است (شکل شماره ۱). در جانب شمال ۲۰۰ کیلومتر با جمهوری آذربایجان و ۳۵ کیلومتر با جمهوری ارمنستان مرز مشترک دارد. این استان در جوانب غرب و جنوب غربی در طول ۴۲۰ کیلومتر با آذربایجان غربی هم مرز است. استان زنجان نیز در طول ۱۰۵ کیلومتر در جنوب این استان و استان اردبیل در شرق آن قرار دارد. روابط همجواری با

جمهوری آذربایجان از محور جلفا که از اهمیت استراتژیک خاصی برخوردار است و محور خدآفرین و با جمهوری آذربایجان نیز از طریق دوزال انجام می‌گیرد. شهرستان تبریز با وسعت ۲۱۶۷ کیلومتر مربع (که ۴/۷۶ درصد از مساحت استان را در بر گرفته است و مرکز استان آذربایجان شرقی بوده و ارتفاع تقریبی آن از سطح دریا ۱۳۵۰ متر می‌باشد. و بزرگترین شهر شمال غرب از نظر جمعیتی محسوب می‌شود. این شهرستان از سمت شمال با شهرستان ورزقان، از سمت شرق با شهرستان‌های هریس و بستان‌آباد، از سمت غرب با شهرستان‌های شبستر و اسکو و از سمت جنوب با شهرستان مراغه هم‌مرز است (سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۵).

نقشه ۱. نقشه موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

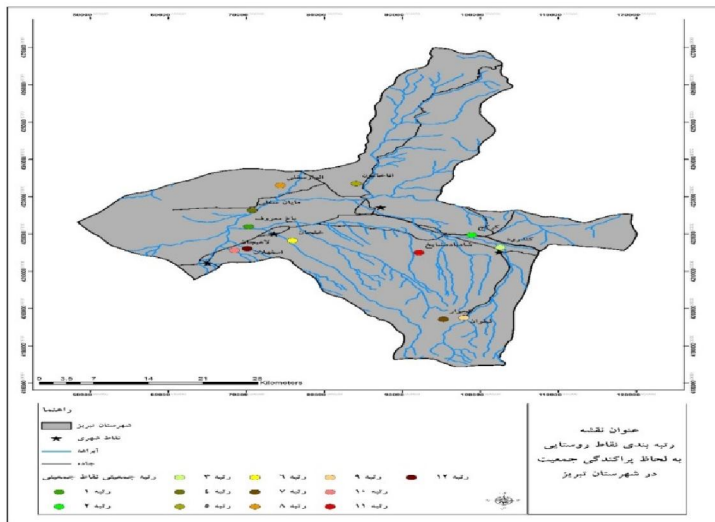
با توجه به مطالعات صورت گرفته عامل جمعیت و اندازه جمعیتی به عنوان ملاکی جهت شناخت شهر از روستا مورد استفاده قرار می‌گیرد (مهدوی، ۱۳۷۲: ۶۴). بر اساس تعاریف بررسی شده در بررسی ویژگی‌های اجتماعی سکونتگاه‌های موجود روستایی و مبنا قرار دادن عدد ۵۰۰۰ به عنوان عامل تمایز شهر از روستا و استخراج سکونتگاه‌های روستایی در شهرستان تبریز مشخص گردید که شهرستان تبریز با دو بخش مرکزی و خسرو شهر دارای ۷۱ روستا می‌باشد. و در این شهرستان روستاهایی هستند که دارای جمعیتی بیش از ۵۰۰۰ نفر می‌باشند و می‌توانند نقش روستاشهری ایفا نمایند و به شهر تبدیل گردند و گامی در جهت توسعه پایدار منطقه‌ای در

این شهرستان بردارد، که در این میان جهت بررسی این مسئله که آیا از میان روستاهای این شهرستان، روستایی قابلیت تبدیل شده به شهر را دارد یا خیر؟ روستاهای بالای ۴۰۰۰ نفر شهرستان تبریز انتخاب شدند. که توزیع آماری در جدول (۲) و تصویر (۲) ارائه شده است. بررسی پراکنش فضایی این سکونتگاه‌ها نیز حاکی از وابستگی رشد و افزایش جمعیت بر منابع طبیعی و مراکز تولید و فعالیت بوده است و بخش عمده‌ای از این سکونتگاه‌ها در نیمه غربی- شرقی شهرستان که از تراکم نسبی بالاتری برخوردار است واقع شده‌اند.

جدول ۲. جمعیت روستاهای بالای ۴ هزار نفر در شهرستان تبریز

روستا	تعداد جمعیت	تعداد خانوار
اسفهلان	۴۴۱۴	۱۳۵۵
آناختون	۶۸۱۲	۱۸۸۴
باغ معروف	۱۱۲۳۳	۳۲۲۳
خلجان	۶۳۶۵	۱۸۹۲
شادباد مشایخ	۴۴۷۴	۱۳۵۱
کجوار	۵۹۶۵	۱۷۴۴
کرکج	۸۹۳۱	۲۵۳۶
کندرود	۸۷۲۵	۲۵۶۱
لاهیجان	۴۷۰۱	۱۳۶۴
لیقوان	۵۵۲۴	۱۵۵۳
مایان سفلی	۷۰۸۳	۱۶۹۴
الوار سفلی	۵۹۴۶	۱۶۹۶

منبع: (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌های شهرستان‌ها استان آذربایجان شرقی ۱۳۹۵).

نقشه ۲. جمعیت روستاهای بالای ۴ هزار نفر در شهرستان تبریز

ارزیابی نقاط روستایی شهرستان تبریز جهت ارتقاء به شهر

بررسی میزان توسعه یافتگی روستاهای هدف با مدل موریس

ساختار مناسب و منظم توزیع و استقرار خدمات در مراکز سکونتگاهی در شکل‌گیری روابط دوسویه و مکمل بین سکونتگاه‌ها و مراکز مؤثر بوده است که در واقع به یکپارچگی سیستم فضایی و نظام سکونتگاهی منجر می‌گردد. وجود یا عدم وجود کارکرد یا خدمات در یک سکونتگاه به خودی خود از ارزش چندانی برخوردار نمی‌باشد. بلکه آنچه در این خصوص به خدمات موجود اعتبار می‌بخشد، نقش و جایگاه هر سکونتگاه در میان سایر سکونتگاه‌ها است که به سبب در اختیار داشتن انواع مختلف خدمات که بر عهده می‌گیرند. در واقع وجود و نحوه عملکرد این خدمات رتبه و جایگاه یک نقاط روستایی را در میان سایر نقاط فراهم می‌آورد. بر این اساس می‌توان عنوان نمود که سکونتگاه‌های برتر و برخوردار به مناطقی که نقش مؤثری در جهت پوشش‌دهی حوزه پیرامون خود بر عهده دارد. بر این اساس به منظور تعیین ساختار خدماتی در روستاهای منطقه، ضریب موریس به عنوان مبنایی برای تعیین توسعه‌یافتگی روستاهای مورد بررسی شهرستان تبریز مورد بررسی قرار گرفته است. این مدل از جمله مدل‌هایی است که در تعیین الگوی استقرار شبکه سکونتگاهی و جایگاه توسعه یافتگی هر یک از روستاها را بر حسب هر یک از شاخص‌های انتخابی مشخص می‌کند.

در این قسمت جهت بررسی و ارزیابی توسعه‌یافتگی نقاط روستایی مورد بررسی ملزم به بررسی برخورداری نقاط روستایی شهرستان به لحاظ شاخص‌های توسعه یافتگی محدوده شهرستان تبریز هستیم که در ادامه شرح داده می‌شود.

جدول ۳. سطح بندی توسعه یافتگی نقاط روستایی مورد بررسی شهرستان تبریز بر مبنای شاخص‌های توسعه یافتگی با استفاده از مدل موریس

رتبه در مدل موریس	D_i	روستا
۱	۵۸/۷۰	الوارسغلی
۲	۵۴/۳۵	مایان سفلی
۳	۵۲/۱۷	باغ معروف
۴	۵۰/۱۰۰	کجوار
۵	۵۰/۱۰۰	اناخاتون
۵	۵۰/۱۰۰	کندرود
۵	۳۶/۹۶	لیقوان
۶	۳۶/۹۶	شادباد مشایخ
۶	۳۶/۹۶	کرکج
۷	۳۰/۴۳	خلجان
۸	۲۸/۲۶	لاهیجان
۹	۱۹/۵۷	اسفهلان

منبع: (یافته‌های تحقیق)

از آنجا که ضریب شاخص توسعه موریس بین صفر تا ۱۰۰ نوسان دارد که هرچه به ۱۰۰ نزدیک باشد، سطوح توسعه یافتگی بیشتر است. چنانچه از نتایج مدل موریس پیداست (جدول شماره ۳-۴)، از نقاط روستایی مورد بررسی روستاهای مایان سفلی از وضعیت مطلوبتری برخوردار بوده و رتبه یک توسعه یافتگی را در بین روستاهای شهرستان داراست و در مرتبه بعدی روستاهای کجوار، لیقوان، اسفهلان به ترتیب در رتبه‌های ۲، ۳ و ۴ می‌باشند. و روستاهای اناخاتون و الوار سفلی به ترتیب در مرتبه آخر از برخورداری از امکان قرار دارند.

سنجش میزان مرکزیت روستاهای هدف با روش شاخص مرکزیت

شاخص مرکزیت یکی از روش‌های نشان دادن میزان مرکزیت سکونتگاه‌هاست. این شاخص اهمیت کارکردی عملکردها را، نه تنها بر مبنای تعداد عملکردها در یک مکان، بلکه بر

اساس فراوانی این عملکردها در کل منطقه اندازه‌گیری می‌کند. این مدل شاخص بسیار مناسبی در جهت شناخت مرکزیت آبادی‌ها در ارائه خدمات می‌باشد. نتایج و مراحل مختلف اجرای این مدل که در نهایت به رتبه‌بندی روستاها میانجامد به شرح زیر می‌باشد:
 اولین گام: ماتریس خدماتی در انواع و تعداد خدمات در سطح منطقه مورد مطالعه مشخص شده است (جدول ۴).

جدول ۴. ماتریس انواع خدمات در روستاهای مورد مطالعه

عملکرد روستا	ارتباطات و حمل و نقل		اداری - سیاسی	آموزشی		بهداشتی - درمانی		بازرگانی و خدمات	فرهنگی - ورزشی																		
	جایگاه سوخت	دفتر پست		CT روستایی	شرکت تعاونی	پاسگاه انتظامی	شورای حل اختلاف		دبیرستان شبانه روزی - دخترانه	دبیرستان کار دانش پسرانه	دبیرستان کار دانش دخترانه	هنرستان فنی دخیترانه	هنرستان فنی پسرانه	جمع آوری زباله	بهورز	دامپزشک	داروخانه	مرکز تسهیلات زایمان	پزشک	تعمیرگاه ماشین الات کشاورزی	کشاورزی	تعمیرگاه ماشین الات غیر	پانک	فروشگاه تعاونی	سالن ورزش	کتابخانه عمومی	
الوارسغلی	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
مایان سفلی	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
باغ معروف	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کجوار	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
اناختون	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کندرود	۱	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
لیقوان	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
شادبادمشایخ	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
کرکج	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خلجان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
لاهیجان	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
اسفهلان	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع	۰	۵	۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

منبع: (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، شناسنامه آبادی‌های شهرستان‌ها استان آذربایجان شرقی

۱۳۹۵، و محاسبات نگارندگان)

گام دوم: ضریب مکانی هر یک از خدمات در (جدول شماره ۵) ارائه شده است.

جدول ۵. ضریب مکانی هر عملکرد در نقاط روستایی مورد بررسی

ردیف	عملکرد	ضریب مکانی
۱	جایگاه سوخت	۱۰۰
۲	دفتر پست	۱۱/۱
۳	ICT روستایی	۱۲/۵
۴	شرکت تعاونی	۱۴/۳
۵	پاسگاه انتظامی	۳۳/۳
۶	شورای حل اختلاف	۱۶/۷
۷	دبیرستان شبانه روزی-دخ	۰
۸	دبیرستان شبانه روزی-پسر	۱۰۰
۹	دبیرستان کاردانش پسرانه	۵۰
۱۰	دبیرستان کاردانش دخترانه	۵۰
۱۱	هنرستان فنی پسرانه	۵۰
۱۲	هنرستان فنی دخترانه	۱۰۰
۱۳	جمع‌آوری زباله	۱۰
۱۴	بهورز	۸/۳
۱۵	دامپزشک	۵۰
۱۶	داروخانه	۱۰
۱۷	مرکز تسهیلات زایمان	۵۰
۱	پزشک	۱۰
۱۹	تعمیرگاه ماشین آلات کشاورزی	۱۶/۷
۲۰	تعمیرگاه ماشین آلات غیر کشاورزی	۱۱/۱
۲۱	بانک	۱۱/۱
۲۲	فروشگاه تعاونی	۱۶/۷
۲۳	سالن ورزش	۱۹/۱
۲۴	کتابخانه عمومی	۳۳/۳

منبع: (یافته‌های تحقیق)

گام سوم: نتایج محاسبه شاخص مرکزیت برای تک تک روستاها (جدول شماره ۶).

جدول ۶. ضریب مرکزیت نقاط روستایی مورد مطالعه

روستا	ضریب مرکزیت هر روستا
الوارسغلی	۵۱
مایان سفلی	۵۰۸
باغ معروف	۱۴۱
کجوار	۱۹۱
اناخاتون	۷۹
کندرود	۲۴۸
لیقوان	۲۲۸
شادبادمشایخ	۱۷۴
کرکچ	۱۶۴
خلجان	۷۸
لاهیجان	۱۸۷
اسفهلان	۲۵۲

منبع: (یافته‌های تحقیق)

گام چهارم: رتبه‌بندی روستاها بر اساس شاخص مرکزیت در (جدول شماره ۷) ارائه شده است.

جدول ۷. رتبه‌بندی روستاهای مورد مطالعه بر اساس شاخص مرکزیت

رتبه	ضریب مرکزیت هر روستا	روستا
۱	۵۰۸	مایان سفلی
۲	۲۵۲	اسفهلان
۳	۲۴۸	کندرود
۴	۲۲۸	لیقوان
۵	۱۹۱	کجوار
۶	۱۸۷	لاهیجان
۷	۱۷۴	شادبادمشایخ
۸	۱۶۴	کرکچ
۹	۱۴۱	باغ معروف

۱۰	۷۹	اناختون
۱۱	۷۸	خلجان
۱۲	۵۱	الوارسغلی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

بر اساس نتایج حاصل از میزان شاخص مرکزیت روستاهای مایان سفلی با رتبه ۱، اسفهلان رتبه ۲، کندرود رتبه ۳ و ليقوان در رتبه ۴ و روستاهایی خلجان و الوار سفلی آخرین رتبه را به جهت برخورداری امکانات روستایی به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس این روش رتبه‌بندی سکونتگاه‌های مورد بررسی مطابق با میزان سطح برخورداری‌ها مشخص گردید. بر اساس این مدل کلیه آبادی‌های مورد بررسی به شرح ذیل گروه‌بندی شده‌اند (جدول شماره ۸). گروه یک: مشتمل بر آبادی‌هایی که دارایی ضریب مرکزیت بالاتر از ۲۵۰ می‌باشند و به عنوان آبادی‌های درجه یک و برخوردار که نقش مرکزی را بر عهده دارند به شمار می‌روند. بر این اساس روستاهای مایان سفلی و اسفهلان را به خود اختصاص داده‌اند. که این روستا در مرتبه اول قابل ارتقاء به شهر می‌باشند.

گروه دو: آبادی‌هایی که از ضریب مرکزیت بین (۲۰۰ تا ۲۵۰) برخوردار هستند در این گروه جای دارند و به عنوان آبادی‌های نسبتاً برخوردار مطرح می‌باشند. که بر این اساس روستاهای کندرود و ليقوان را شامل می‌گردد.

گروه سه: آبادی‌هایی که از ضریب مرکزیت بین (۱۵۰ تا ۲۰۰) برخوردار هستند در این گروه جای دارند و به عنوان آبادی‌های نسبتاً محروم مطرح می‌باشند. که بر این اساس روستاهای کجوار، لاهیجان، شادباد مشایخ و کرکج را شامل می‌گردد.

گروه چهار: این گروه مشتمل بر آبادی‌هایی که از ضریب مرکزیت (کمتر از ۱۵۰) برخوردار هستند در این گروه جای دارند و به عنوان آبادی‌های درجه چهار و محروم که نیازمند خدمات رسانی هستند مطرح می‌باشند. که بر این اساس روستاهای باغ معروف، آناختون، خلجان، الوارسغلی را شامل می‌گردد. البته این نحوه توزیع خدمات و امکانات دلیل بر بی‌عدالتی نیست زیرا که ارائه خدمات و امکانات باید بر اساس آستانه‌های جمعیتی و سلسله مراتب سکونتگاهی صورت پذیرد.

جدول ۸. گروه بندی آبادی‌های مورد بررسی شهرستان تبریز بر اساس ضریب مرکزیت

سطح	ضریب مرکزیت	تعداد روستا	نام روستا	قابلیت ارتقاء به شهر
درجه یک	بیشتر از ۲۵۰	۲	مایان سفلی، اسفهان	دارد
درجه دو	بین ۲۰۰ تا ۲۵۰	۲	کندرود، ليقوان	تا حدودی دارد
درجه سه	بین ۱۵۰ تا ۲۰۰	۴	کجوار، لاهیجان، شادبادمشایخ، کرکج	ندارد
درجه چهار	کمتر از ۱۵۰	۴	باغ معروف، اناخاتون، خلجان، الوارسفلی	ندارد

منبع: (یافته‌های تحقیق)

تلفیق مدل‌ها و اولویت‌بندی ارتقاء روستا به شهر

ممکن است با توجه به تکنیک‌های مختلفی که در بالا ذکر شد، رتبه بندی‌های متفاوتی برای یک مسأله واحد به دست بیاید. برای تفوق بر این وضعیت و رفع تعارض بین رتبه‌بندی‌های گوناگون و الویت‌بندی روستاهای مستعد برای تبدیل به شهر می‌توان از روش‌های ادغامی مانند روش میانگین رتبه‌ها، روش بردا^۱ و روش کپ لند^۲ استفاده نمود. در این بررسی برای اجماع از تکنیک کپ لند بهره گرفته شد (جدول ۹).

جدول ۹. نتایج مقایسه زوجی مناطق و تعداد بردها و باخت‌های هر عامل در تکنیک کپ لند

روستا	کجوار	لاهیجان	شادباد	مشایخ	اسفهان	ΣC
باغ معروف	X	X	M	X	X	۵
کرکج	X	X	X	X	X	۳
کندرود	X	X	X	M	X	۵
مایان سفلی	M	M	M	M	M	۱۱
آنا خاتون	X	X	X	X	X	۱
خلجان	M	X	X	X	X	۳
کجوار	M	M	M	X	X	۷
الوارسفلی	X	X	X	X	X	۰
لیقوان	M	M	M	X	M	۸
لاهیجان	X	M	X	X	M	۵
شادبادمشایخ	X	X	X	X	X	۲
اسفهان	M	M	M	X	M	۸
ΣR	۵	۷	۴	۰	۱۰	۸

منبع: یافته‌های تحقیق

¹ Borda

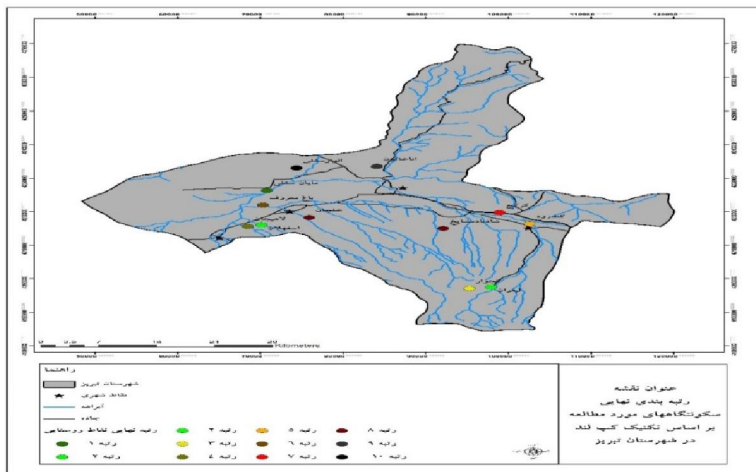
² Copeland

بر این اساس، رتبه‌بندی نهایی روستاهای مورد بررسی شهرستان تبریز به صورت جدول (۱۰) و تصویر (۳) خواهد بود.

جدول ۱۰. رتبه‌بندی نهایی سکونتگاه‌های مورد مطالعه بر اساس تکنیک کپ لند

رتبه‌بندی نهایی	امتیاز روش کپ	روستا
۶	۰	باغ معروف
۷	-۴	کرکج
۵	۱	کندرود
۱	۱۱	مایان سفلی
۹	-۹	آنا خاتون
۸	-۵	خلجان
۳	۶	کجوار
۱۰	-۱۱	الوارسفلی
۲	۷	لیقوان
۴	۲	لاهیجان
۸	-۵	شادبادمشایخ
۲	۷	اسفهلان

منبع: یافته‌های تحقیق

شکل ۳. رتبه‌بندی نهایی سکونتگاه‌های مورد مطالعه بر اساس تکنیک کپ لند (ترسیم: نگارندگان)

بر اساس جدول شماره (۱۰) و نتایج حاصل از تکنیک کپلند روستای مایان سفلی در مرتبه اول و در اولویت اول برای تبدیل به شهر می‌باشد. و روستای اسفهلان و لیقوان در مرتبه دوم و روستای کجوار در اولویت سوم ارتقاء به شهر قرار دارد. و روستای الوار سفلی در اولویت آخر قرار دارد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

بسیاری از کشورهای در حال توسعه دیگر سبب شده تا برنامه‌ها و طرح‌های مختلفی به منظور کاستن از آثار منفی مشکلات یاد شده در سطح کشور ارائه گردد. از جمله این اقدامات تبدیل تعدادی از سکونتگاه‌های روستایی به شهر بوده است. شکل‌گیری شهرهای کوچک در اکثر کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته پیرامون شهرهای بزرگ و کلان‌شهرها و مراکز جمعیتی بزرگ اتفاق می‌افتد و بخش عمده‌ای از تأثیرات مثبت این سکونتگاه‌ها در فرایند توسعه خود و حوزه پیرامونی ناشی از این مجاورت می‌باشد. که شهر تبریز نیز از این قاعده مستثنی نبوده است. در شهرستان تبریز نیز روستاهای بزرگی وجود دارد که می‌توانند نقش شهر کوچک را در این شهرستان ایفا نموده و گامی جهت توسعه پایدار منطقه‌ای در شهرستان تبریز بردارد. در پژوهش حاضر برای شناخت و ارزیابی ضوابط مندرج در قانون تقسیمات کشوری و در شناخت نقاط روستاهای پتانسیل به منظور بسترسازی در آن‌ها جهت تبدیل به شهر، با انجام بررسی‌های آماری بر مبنای نتایج سرشماری ۱۳۹۵ صورت گرفت. که بر اساس وضعیت تقسیمات کشوری سکونتگاه‌های روستایی و شهری شهرستان تبریز با دو بخش مرکزی دهستان‌های میدان چایی، سرد صحرا، آجی چای و اسپیران را شامل می‌شود و خسرو شهر که شامل دهستان‌های لاهیجان و تازه کند می‌باشد. و این شهرستان شامل ۷۱ روستا قابل سکونت می‌باشد. که بر اساس آمارهای جمعیتی ۱۲ روستا با جمعیت بیش از ۴۰۰۰ نفر در سطح شهرستان تبریز شناسایی گردید و ۱۲ روستای شناسایی شده نیز به عنوان جامعه نمونه‌ای در این شهرستان مورد مطالعه قرار گرفت.

که نتایج آن به شرح زیر می‌باشد:

- دسترسی به محورهای ارتباطی مناسب جهت ارائه خدمات، توزیع تسهیلات و... به حوزه نفوذ و ایجاد ارتباط با سکونتگاه‌های سطح بالاتر از پیش زمینه‌های لازم در تبدیل روستا به شهر است. برخورداری ۱۰۰ درصد نمونه‌های مورد مطالعه از راه‌های ارتباطی مناسب (آسفالته) نشان دهنده نقش مؤثر دسترسی سریع در جذب جمعیت می‌باشد که در شکل‌گیری و استقرار امکانات و گسترش حوزه نفوذ مؤثر خواهد بود. فقط روستای شادباد مشایخ از راه مناسب برخوردار نمی‌باشد.

- بررسی و وضعیت فعالیتهای اقتصادی ساکنین روستاهای مورد مطالعه، بیانگر نرخ اشتغال بالا در این نقاط می‌باشد. که دلیل این امر هم وجود حوزه‌های اقتصادی پیرامون این نواحی روستایی می‌باشد که بررسی وضعیت فعالیت در اشتغال نیز بیانگر این است که شاغلان در اکثریت روستاها در بخش صنعت و خدمات مشغولند.

- وجود حوزه‌های اقتصادی پیرامون روستاها، اسکان بخشی از شاغلین شهری در این سکونتگاه‌ها، نرخ اشتغال بالا و مجاورت با شهر تبریز زمینه ساز تحولات کالبدی در سکونتگاه‌ها و تغییر مواد و مصالح مورد استفاده در ساخت بناهای روستا گردیده است. و به‌کارگیری مواد مقاوم و نیمه مقاوم در ساخت بناها گردیده است.

روش‌های مختلفی برای شناسایی روستاهای مستعد جهت تبدیل به شهر را دارد که در پژوهش حاضر به منظور شناخت نقاط روستایی پتانسیل به منظور بسترسازی در آن‌ها جهت تبدیل به شهر از مدل موریس و شاخص مرکزیت بهره گرفته شد. نتایج رتبه‌بندی در مدل موریس نشان می‌دهد که روستای مایان سفلی در رتبه اول و روستای کجوار و لیقوان به ترتیب در مرتبه دوم و سوم قرار دارند و روستای الوار سفلی در مرتبه آخر قرار دارد. و بر اساس یافته‌های روش شاخص مرکزیت، نهاده جایگاه سوخت، دبیرستان شبانه روزی پسرانه و هنرستان فنی دخترانه دارای بهترین و بهروز کمترین امتیاز هستند. براساس همین مدل مشاهده می‌گردد که روستاهای مایان سفلی، اسفهان دارای بیشترین ضریب مرکزیت و بیشترین نهاده و برخوردارند و قابلیت تبدیل به شهر را دارا می‌باشند. و روستای باغ معروف، آناخاتون، خلجان، الوار سفلی دارای کمترین نهاده می‌باشند. و برای الویت‌بندی روستاهای مستعد برای تبدیل به شهر می‌توان از روشهای ادغامی مانند روش میانگین رتبه‌ها، روش بردا و روش کپ لند استفاده نمود. که در این تحقیق از روش کپ لند بدین منظور بهره گردید. که بر اساس این روش روستای مایان سفلی اولویت اول و روستای آناخاتون در اولویت آخر قرار دارد. تبدیل روستا به شهر به همراه ایجاد بسترها و زمینه‌های مناسب در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی علاوه بر ایجاد توسعه در سکونتگاه‌های روستایی و افزایش نقش و کارکرد آنها، بسترهای توسعه منطقه‌ای و ملی را نیز به‌وجود می‌آورد.

- ضرورت دارد در روستاهای مستعد علاوه بر توسعه بخش کشاورزی، فعالیت‌ها در زمینه جذب مازاد تولیدات کشاورزی روستاییان، تأمین نیازهای خدماتی آن‌ها، ایجاد ارزش افزوده در تولیدات کشاورزی و ارتباط مناسب با نقاط شهری را انجام دهند که بستر مناسب گسترش فیزیکی، افزایش جمعیت و توسعه آن را به‌وجود می‌آورد. و باید در جهت تقویت و بستر سازی تبدیل به شهر، پراکندگی سکونتگاه‌ها و کارکرد اقتصادی آن‌ها، بازار سکونتگاه و شعاع عملکرد

آن، اولویت محلی و منطقه‌ای در استقرار صنایع و توان سکونتگاه روستایی مستعد در تأمین یا برخوردارگی از این اولویت‌ها، برنامه‌ریزی شود.

- ایجاد زیرساخت‌های لازم و رفع خلاءهای خدماتی در تقویت سکونتگاه‌های روستایی مستعد به منظور پاسخ‌گویی به ساکنین و حوزه تحت نفوذ به گونه‌ای که بیشترین کارایی و پوشش را داشته باشد. چرا که سکونتگاه‌های مستعد علاوه بر پاسخگویی به ساکنین خود، بخش عمده‌ای از جمعیت حوزه تحت نفوذ خود را پوشش می‌دهد.

معیار جمعیتی نمی‌تواند به تنهایی ملاک تبدیل روستا به شهر باشد. در این میان می‌توان به برخی معیارها و متغیرهای دیگر نیز اشاره کرد: عامل نهادی (وجود نهادها و سازمان‌های اجرایی، قانون‌گذاری، خدماتی، رفاهی و زیرساختی)، معیار کارکردی (سهام شاغلان در بخش‌های مختلف اقتصادی)، معیار برخوردارگی از سطحی از پیشرفت و توسعه، وجود سیمای شهری (در شبکه خیابان‌ها، استخوان‌بندی و ساخت و بافت و انسجام کالبدی)، نرخ رشد جمعیت، بافت جمعیتی، ساختار جمعیتی، میزان تراکم خالص و ناخالص در روستا، الگوی کاربری اراضی در روستا، وضعیت اشتغال و بیکاری، قیمت زمین، فاصله با شهرها و روستاهای بزرگ مجاور، قرار گرفتن در مرکز مبادلات و مراودات اجتماعی و اقتصادی در یک بستر جغرافیایی و مانند اینها. البته این ملاک‌ها باید انعطاف‌پذیر و بر اساس شرایط و گرایش‌های منطقه‌ای باشند.

منابع و مأخذ:

- ۱- ابراهیم زاده، ع.، طیبی، ن؛ شفیعی، ی. ۱۳۹۱. تحلیلی کارکردی از نقش اقتصادی شهرهای کوچک در توسعه روستایی مطالعه موردی؛ زاهد شهر در بخش شیب کوه فسا. جغرافیای برنامه ریزی محیطی، ۱(۲۳): ۱۷۲-۱۵۱.
- ۲- افراخته، ح.، عزیزپور، ف.، زمانی، م. ۱۳۹۴. پیوندهای کلانشهری و تحولات کالبدی- فضایی روستاهای پیرامون مطالعه موردی: دهستان محمدآباد کرج. فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱۵۰: ۱۲۰-۱۰۱.
- ۳- تقوایی، م.، رضایی، م. ۱۳۸۷. نقش شهرهای کوچک در توسعه منطقه‌ای. فصلنامه بنا، ۳۷: ۳۸-۴۸.
- ۴- رکن الدین افتخاری، ع.، ایزدی خرامه، ح. ۱۳۸۰. تحلیلی بر رویکرد کارکردهای شهری در توسعه روستایی (UFRD) و مدل تخصیص مکانی (LA). فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۶(۱): ۳۰-۶۶.
- ۵- ریاحی، و.، افراخته، ح.، صالحی پور، ش. ۱۳۹۸. تحلیل عوامل مؤثر بر الحاق سکونتگاه‌های روستایی به شهر مبتنی بر چارچوب تقسیمات کشوری (مورد مطالعه: کلانشهر ارومیه). فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۳(۹): ۷۳-۸۶.
- ۶- رحیمیان، م.، حافظی، ف.، غلامرضایی، س.، حسین نژاد میر، ن. ۱۳۹۸. تبدیل روستا به شهر و تأثیر آن بر کیفیت زندگی ساکنان؛ (مورد مطالعه: بیران‌شهر). آمایش محیط، ۱۲(۴۷): ۸۵-۱۰۷.
- ۷- زنگنه شهرکی، س. ۱۳۹۲. فرایند تبدیل نقاط روستایی به شهر در مقیاس ملی و پیدایش پدیده خام شهرها. فصلنامه پژوهش‌های روستایی، ۳(۴): ۵۵۷-۵۳۵.
- ۸- زنگنه، ی.، سمیعی‌پور، د.، حمیدیان، ع. ۱۳۹۲. تبدیل روستا به شهر و نقش آن در توسعه منطقه‌ای و تحولات نظام شهری (مطالعه موردی: استان خراسان رضوی). مطالعات جغرافیایی مناطق خشک، ۱۳(۴): ۱۷-۳۶.
- ۹- زیاری، ک.، رمضان‌زاده، ر. ۱۳۹۲. روستاشهر و نقش آن در تعادل بخشی ناحیه‌ای (مطالعه موردی: شهرستان بروجرد). چشم‌اندازهای جغرافیایی در مطالعات انسانی، ۲۴(۸): ۱۷-۳۷.
- ۱۰- سازمان هواشناسی استان آذربایجان شرقی. ۱۳۹۵.
- ۱۱- سجادی، ژ.، فرجی ملایی، الف.، عظیمی، آ. ۱۳۹۱. تحلیل کیفیت زندگی در یک محیط روستا - شهری؛ مورد پژوهشی: شهر سگزآباد. فصلنامه مدیریت شهری، ۳۰: ۲۸۴-۲۶۵.
- ۱۲- سرایی، م.، اسکندری ثانی، م. ۱۳۸۶. تبدیل روستاهای بزرگ به شهرهای کوچک و نقش آن در تعادل بخشی ناحیه‌ای مورد شناسی ریوش کاشمر. جغرافیا و توسعه، ۱۰: ۱۸۲-۱۶۵.

- ۱۳- سرتیپی پور، م. ۱۳۸۸. بررسی تحلیلی مسکن روستایی در ایران. مجله صفا، ۴۹: ۶۰-۴۷.
- ۱۴- سعیدی، ع. ۱۳۹۲. پیوستگی توسعه روستا - شهری در قالب منظومه‌های روستایی. فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه کالبدی، ۴(۲): ۱۱-۲۰.
- ۱۵- سعیدی، ع.، رحمانی فضلی، ع.، احمدی، م. ۱۳۹۳. الحاق شهری سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر زنجان (مطالعه موردی: روستاهای سایان و گاوازنگ). فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱۴۵: ۱۶-۳.
- ۱۶- سیف الهی، م.، شهابی، س.، صالحی، الف. ۱۳۸۷. اثرات تبدیل روستا به شهر بر بخش کشاورزی مناطق روستایی. فصلنامه روستا و توسعه، ۳(۱۱): ۹۶-۷۷.
- ۱۷- صرافی، م. ۱۳۷۹. شهر پایدار چیست؟. فصلنامه مدیریت شهری، ۴: ۱۴-۶.
- ۱۸- علی آبادی، ح. ۱۳۸۸. ظرفیت سازی در روستا - شهرها با نگرش ساماندهی سطح‌بندی سکونتگاه‌های شهری و روستایی (مطالعه موردی: خراسان شمالی). فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱۲۸: ۵۹-۴۴.
- ۱۹- علیپور، د.، شهابیان، پ. ۱۳۹۸. ارزیابی عوامل مؤثر بر رضایتمندی از کیفیت محیطی محلات مسکونی (نمونه موردی: شهر جدید پردیس). فصلنامه آمایش محیط، ۱۲(۴۶): ۴۰-۲۱.
- ۲۰- فریدمن، ج. ۱۳۶۳. توسعه روستا شهری. ترجمه عزیز کیاوند، سازمان برنامه و بودجه، تهران.
- ۲۱- فنی، ز. ۱۳۸۲. شهرهای کوچک رویکردی دیگر در توسعه منطقه‌ای. انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، تهران.
- ۲۲- کامیار، غ. ۱۳۸۲. حقوق شهری. انتشارات مجد. چاپ اول، تهران.
- ۲۳- کریمی، ب.، بدری، س.، سلمانی، م.، قدیری معصوم، م. ۱۳۹۱. ارزیابی تأثیر ارتقای روستاها به شهر در توسعه مناطق کوهستانی از دیدگاه مردم محلی. پژوهش‌های روستایی، ۳(۳): ۱-۳۱.
- ۲۴- کریمی، ب.، بدری، ع.، سلمانی، م. ۱۳۹۳. بررسی نگرش مردم محلی به سیاست تبدیل روستا به شهر برحسب محل سکونت (مطالعه موردی: بخش دیلمان، شهرستان سیاهکل). فصلنامه مدیریت شهری، ۳۷: ۲۱۲-۱۹۳.
- ۲۵- محمدی یگانه، ب.، حسین‌زاده، الف. ۱۳۹۲. نقش عملکردی روستا - شهرها در توسعه روستاهای پیرامونی مورد مطالعه: شهر زرین رود، شهرستان خدابنده. فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۱(۳): ۶۴-۵۵.
- ۲۶- مرکز آمار ایران. ۱۳۹۵. شناسنامه آبادی‌های کشور، استان آذربایجان شرقی.

- ۲۷- مرکز آمار ایران. ۱۳۹۰. سرشماری نفوس و مسکن ایران.
- ۲۸- مرکز آمار ایران. ۱۳۹۵. سرشماری نفوس و مسکن ایران.
- ۲۹- مهدی بیگی، ح.، مهدوی حاجیلویی، م. ۱۳۹۰. نقش روستا شهرها در تعادل بخشی ناحیه‌ای؛ مورد مطالعه: شهر وحیدیه در شهرستان شهریار. فصلنامه جغرافیایی سرزمین، ۳۱(۸): ۱-۱۷.
- ۳۰- نیک پور، ع.، رزقی رمی، ف. ۱۳۹۸. بررسی و تحلیل شاخص‌های توسعه شهری براساس مدل‌های تصمیم‌گیری چند معیاره: مورد مطالعه: شهر بابل. فصلنامه آمایش محیط، ۱۲(۴۶): ۴۱-۶۲.
- 31- Douglass, M., (1998), A regional Networks Strategy for Reciprocal Rural Urban Linkage: an agenda for policy research with reference to Indonesia, Third world planning review, Vol. 20, No. 1.
- 32- Long, H., Zou. J., Pykett, J., Li, y. (2011), Analysis of rural transformation development in china since the turn of the new millennium, Applied Geography, 31: 1094-1105.